

S. Molnár Edit (KSH Népeségtudományi Kutató Intézet)

Röviden felelni arra, hogy miképpen alakultak a népesedési folyamatok más európai országokhoz és az utóbbi évek hazai történéseihez képest -szinte lehetetlen feladat. Más oldalról szerénytelenség lenne elvárni bárkitől, hogy érdeklődést mutasson az iránt: mindez *énszerintem* hogyan alakult (a körkérdés erre irányul). Az objektív folyamatokról óriási és naprakész hazai és nemzetközi adattárak tudósítanak. Az érdeklődő természetesen akkor jár jól, ha ezekhez fordul, nem pedig az én gyarló és vitatható interpretációmhoz. Nos, ezek az objektív adatok (és a népesség-előreszámítások) azt jelzik: Magyarországon a népességszám csökken, és ennek belátható perspektívája sem más, mint a tendencia folytatódása. S hogy valamiképpen mégis hangot adjak a feltett kérdésben elvárt személyes állásfoglalásnak: ez a helyzet egyáltalán nem kedvező, inkább aggasztó. Egy olyan kis országban mint Magyarország, a népesség lassú de folyamatos fogyásának sok szempontból nagyobb a súlya, mint hogyha hasonló tendenciák olyan országokban mutatkoznak, amelyek népességszáma a miénknek többszöröse, Megjegyzem, hogy bár számomra - és sokunk számára - ez evidenciának tűnik, nem mindenki gondolja így. Esetenként még szakmai körökben is megfogalmazódik az a nézet, hogy „nem a létszámtól függ, mennyire jó egy ország gazdasági helyzete”, „a miénknél kisebb országokban is élnek jól” stb. Ez így önmagában akár igaz is lehet, ám hazai relációban nem elfogadható. A fogyás egy öregedő konjunktúrával jár együtt. Az eltartási terhek növekedése, a társadalom innovációs készségének gyengülése rendkívül negatív társadalmi hatásokkal jár, a probléma negligálása pedig elkényelmesíti mindazokat, akik lépéseket tehetnének a népességfogyás lassítása érdekében.

A fogyás első oka az, hogy a termékenység (gyermekszám) alacsonyabb annál, mint amennyire a népesség egyszerű reprodukciójához szükség lenne. A termékenység Magyarországon már az ötvenes években lecsökkent erre a szintre, vagyis jóval előbb, mint a nyugat-európai országokban, amelyekben hasonló csökkenést csak az ötvenes években született női kohorszok produkáltak. Minden relatív, európai viszonylatban végül is így kerültünk ki az alacsony termékenységű országok csoportjából, és léptünk „följebb”, a közepes termékenységűek közé.

A népességfogyás másik jelentős oka a magas halandóság. Ez azonban már nagyon is kivételes jelenség Európában. Míg az elmúlt évtizedekben a legtöbb volt szocialista országban - ha nem is olyan mértékben, mint Magyarországon - a halandóság romlott, Nyugat-Európában folyamatosan és jelentősen javult. Dióhéjban ennyit az utóbbi évtizedek történéseiről.

Ami az utóbbi éveket illeti, a halandóság tekintetében pozitív fejlemény következett be; okainak vizsgálata még magyarázatra, kutatásokra vár. (Annál is inkább, mert az egészségügyi ellátásban nem következett be látványos előrelépés. Egyes feltételezések szerint a javulásban - ami már talán a születéskor várható átlagos élettartam hosszabbodásával is érzékelhető - szerepe lehet a levegő tisztulásának /egyes vidékeken a környezetet erősen szennyező ipari létesítmények leépülésének, a kisebb energiafelhasználásnak/, sőt - paradox módon - a munkával való túlterheltség, a stressz csökkenésének is, amit akár még a munkanélküliség megjelenésével is kapcsolatba lehet hozni.)

Nincsen ilyen pozitív fejlemény a termékenység terén. Közismert, hogy a magyarországi születésszám az utóbbi időben évről évre csökken; 1996-ban és 87-ben kirívóan alacsony volt, ami annál is inkább meglepő, mert ezt a mélypontot egy nagyobb létszámú női generáció, az ún. „Ratkó-unokák” produkálták. Az okok összetettek, de benne biztosan szerepe van a gyermekes családok anyagi helyzete romlásának és ezen belül a családi támogatások csökkenésének is, ami meghaladta a munkajövedelmek és nyugdíjak reálértékének a csökkenését. Mivel hosszú távon nézetem szerint a gyermekvállalás, a termékenység alakulása az, ami a népesség összetételét és létszámát meghatározza, részletesebben időznék ennél a problémánál.

A jövedelem és a gyermekszám közötti pozitív kapcsolat önmagában ugyanis nem igazán alkalmas a gyermekszám hosszú távú tendenciáinak magyarázatára; számos ország példáját említhetnénk, amelyekben hosszú távon a jövedelememelkedéssel együtt a gyermekszám csökkent. Rövid távon azonban igen jelentős szerepe van a jövedelemnek. Egy házaspár életében, abban a néhány évben, amikor a gyermekvállalás kérdése számukra aktuális döntési helyzetet jelent,

aspirációik, normáik, értékeik még nem változnak, így személyes gazdasági körülményeik rosszabbodása az általuk kívánt, tervezett gyermekek számának csökkenését idézheti elő, a körülmények javulása pedig terveik megvalósításához nyújt esélyt. Ugyanakkor hosszú távon a gazdasági és társadalmi körülményeknek igen jelentős a szerepe a gyermekszámra vonatkozó normák és értékek alakulásában. Ez megnyilvánulhat abban is, hogy a jövőbeli gazdasági viszonyok, a társadalmi előmenetel kedvező megítélése növeli a gyermekszámra vonatkozó normákat, a pesszimista jövőkép, a depresszió, a társadalmi lesüllyedés perspektívája pedig csökkenti azokat (vö. Easterlin-modell). A helyzet azonban ennél bonyolultabb. A normák és értékek, valamint a gazdasági-társadalmi körülmények közötti kapcsolat nem teljesen determinisztikus. Bizonyos gazdasági és társadalmi körülményekre többféle kulturális válasz is lehetséges, amelynek a gyermekszámcsökkenés - ha nem közvetlen módon, de mégiscsak - szükségszerű velejárója. Az újabb keletű csaiádszociológiai kutatások például a házasságkötés késleltetésének vagy végleges mellőzésének, az élettársi életforma terjedésének okait vizsgálva, e demográfiai jelenségeket ugyancsak a családi értékek és normák változásaival hozzák összefüggésbe. Ennek lényege abban áll, hogy a mai, modernizálódó életben nagyobb a súlya az emberek individualizációs törekvéscinek, az egyéni életcélok, ambíciók megvalósulásának, karrier elérésének, mint korábban (többek között a nők szakképzettségének emelkedése és nagyarányú munkavállalásuk következtében). Ezek a törekvések gyengítik, vagy akár szét is feszítik a tradicionális családi élet kereteit, amelyeket alapvetően a hagyományos férfi és női szerepek funkcionálása, a szülők között lévő hagyományos munkamegosztás, a gyermekek tekintélyelvű nevelése, a mindennapi életvitelben érvényesítendő állandóság, rendszeresség jelentenek. A gyermekneveléssel való lekötöttség és az ennek érdekében tett áldozatok olyan lemondásokra kényszerítik a szülőket, amelyek az individuális törekvések, egyéni életcélok mellett egyre kevésbé elviselhetőek, és az emberek a megoldást a hagyományos életforma leépítésében, a gyermekek számának korlátozásában vagy az akaratlagos gyermektelenségben találják meg. A gyermekvállalásban érintett, fiatal korosztály magatartásváltozása lassú folyamat: a változások kezdetén még a tradicionális normákhoz ragaszkodó közgondolkodás ellenállásába ütközik, de intenzitásának növekedésével a környezet is egyre nagyobb fogékonyságot mutat a változások iránt és toleránsabbá válik. Ez önmagában is felgyorsíthatja a megindult tendenciát, mivel az érintett generációnak egyre kevésbé kell elítéléstől tartania.

Kutatásaink azt mutatják, hogy a tendencia bizonyos elemei — egyelőre jóval kisebb intenzitással - de Magyarországon is kimutathatók. Ezt nálunk mindenekelőtt a házasságkötés későbbre halasztása vagy végleges mellőzése, az élettársi kapcsolatok terjedése jelzi: az elmúlt években például a gyermekek egyötöde-egynegyede nem házasságban született, s bár az anyák jelentős része azt tervezi, rövidebb-hosszabb idő pitékével házasságot köt, általánosságban az élettársi és házasságban született gyermekek számát már többé-kevésbé egyenértékűnek tartják. Népesedési hatását tekintve ennek jelentősége abban van, hogy mivel Magyarországon a gyermekvállalás elsősorban a házassághoz kapcsolódik, a hazai házassági szokások hosszú ideig elősegítették a gyermek megszületését, s így fékeztek a termékenység csökkenő alapidányát. A házasságkötések késleltetése (későbbi életkorra halasztása), átmeneti vagy végleges elmaradása azonban ellentétesen hat erre a tendenciára, mivel a házasságban élők alacsonyabb arányán keresztül kedvezőtlenül érintik a születések színvonalát. Ezt - hasonlóan a számos európai országban tapasztalt helyzethez - a házasságon kívül született gyermekek növekvő aránya nem ellensúlyozza. Más oldalról azt is fel kell említeni, hogy bár az élettársi életforma elvileg biztosíthatja a szülők és a gyermekek számára ugyanazokat a kondíciókat, mint a házasság, az adatok szerint ezek a kapcsolatok bomlékonyabbak, nagyobb az esély egyszülős (főképp anyagyermek összetételű) család kialakulására, ami a gyermek szocializációja szempontjából hátrányokkal jár, s a társadalom részéről is nagyobb anyagi ráfordítást igényel.

A már kimutatható tendenciák ellenére Magyarországon a családi élet alakításában fő szerepet játszó generáció gondolkodásmódját, értékviselkedését ma, a XX. század végéhez közeledve még inkább a hagyományok követése jellemzi. Ez örömdetes módon mindenekelőtt abban nyilvánul meg, hogy - függetlenül a követendőnek tartott életforma-választástól - mekkora értéket tulajdonítanak a gyermeknek, a gyermekes létnek. A nyugati vizsgálatok egyik fontos megállapítása szerint ugyanis a változások kiterjednek arra, ahogyan az emberek megítélik a

gyermekszülést, a gyermekvállalást. Míg századunk első felében ez egyik alapvető célja volt a házasságkötésnek, vagy legalábbis magától értetődő velejárója, mára kialakult egy olyan szemlélet, amely tudatosan elutasítja a gyermekvállalást. Ennek az attitűdnek az alátámasztására részben a jövő iránti bizalmatlanságot hozzák fel, részben a gyermek nevelésével, gondozásával járó szükségszerű áldozathozatal, amely az önmegvalósítást akadályozza. Bár ez a szemlélet sehol sem vált még dominánssá, van, ahol a prokreatív népeség mintegy egyötöde vallja. Magyarországon azonban egyáltalán nem tapasztalható (még) a gyermektelenség mint "ideálisnak vélt állapot" elfogadása, olyannyira, hogy nemcsak saját kutatásaink, hanem más intézmények által végzett nemzetközi összehasonlító vizsgálatok is azt mutatják: nálunk kiugróan magas azok aránya, akik szerint gyermekkel élni „sokkal jobb”, mint gyermek nélkül. A családtervezési vizsgálatok szerint azonban a vágyak, kívánságok némileg meghaladják a tényleges gyakorlatot. Ennek eredményeként például az 1983-ban házasságra lépett pároknál az egy gyermeket tervezők aránya végül is kétszeresére emelkedett (az eredetileg két vagy több gyermeket kívánók rovására), elsősorban a fővárosi családokban és ott, ahol az anya magasabb iskolai végzettségű és szellemi foglalkozású. A tervek, kívánságok szerényebb megvalósulása mögött az anyagiak, a gyermeknevelés és a munkavállalás összeegyeztetésének nehézségei, a lakásproblémák állnak. Társadalmi érdek lenne, hogy a gyermekkel kapcsolatos, ma még meglévő értékek és attitűdök hosszabb távon tartósuljanak; addig, amíg ki nem alakul egy olyan új értékrend, ami az egyéni törekvéseket, ambíciókat, a felelősség elhárítását előnyben részesíti a gyermekvállalással, gyermekneveléssel szemben.

A családra vonatkozó szemléletmód sokfélesége korunkban természetes állapot. Nagy kérdés azonban, hogy - bármilyenek is annak jogi keretei - a szülők és gyermekek tartós együttélésén alapuló életforma stabilitásának gyengülése lassítható-e, van-e mód annak megállítása vagy visszafordítására. A nemzetközi szakutatók nem adnak erre egyértelmű választ. Van olyan felfogás, amely szerint a tradicionális életforma a maga gazdasági, jogi, morális, konvencionális kötöttségeivel már nem képes kielégíteni a fiatal generáció nagyobb egyéni autonómiát igénylő, individuális igényeit, és ez szükségszerűen gyorsítja azt, hogy a hagyományos keretek szétfeszüljenek. Sokan szkeptikusak abban, hogy különböző családpolitikai intézkedésekkel szabad-e, érdemes-e és egyáltalán lehetséges-e befolyásolni a lakosság, az érintettek magatartását. Azt hinni valóban illúzió lenne, hogy különböző intézkedésekkel „egységesíteni” lehet a családról a XX. század végén kialakult szemléletmód sokszínűségét. Számos nemzetközi példa van azonban arra, hogy egy határozott társadalomképpel, világnézettel, jövőképpel rendelkező családpolitika nagyon is hatékonyan képes befolyásolni az értékrendet. Említhetném Svédország vagy Franciaország példáját, ahol a családtámogatások és a családjog eszközei jelentősen hatottak a gyermekvállalási hajlandóságra és a kétszülős családmodell preferálására. Negatív irányú a volt Kelet-Németország példája, ahol az egyesítés előtt a pronatalista népesedéspolitikával összefüggésben jelentős kedvezményekben részesítették az egyszülős családokat (pl. soron kívül jutottak lakáshoz) és így erősen megnőtt a házasságon kívüli szülések száma. Bár ez a pozitív diszkrimináció a két Németország egyesítése után megszűnt, a korábbi tapasztalatok mégis megszilárdítottak egy olyan értékrendet, amelynek következtében a volt kelet-németországi területen a 90-es évek közepén is kétszer akkora (40% feletti) a nem házas születések aránya, mint a volt nyugatnémet területen.

Hogy - a körkérdés utolsó pontjának megfelelően - az elkövetkező húsz-harminc évben milyen társadalmi, gazdasági és politikai hatásai lesznek a jelenlegi népesedési folyamatoknak, arra nagyon nehéz felelni. Már csak azért is, mert Magyarország európai közösséghez tartozásának perspektivikus demográfiai következményei - és ezek között egyik legjelentősebbet mai elképzelésem szerint a migráció teljesen újszerű megjelenési formái fogják jelenteni - ma még teljesen beláthatatlanok.

Ami a családok helyzetét illeti, a változások tendenciáját jelző adatok azt mutatják, hogy a társadalom egy része Magyarországon is kezd elfordulni a hagyományos családmodelltől és elindul az Észak- és Nyugat-Európában már kialakult családmodell irányába. Ha az élettársi együttélések, a házasságon kívüli gyermekszülések európai adatait tekintjük át, ma még Európán belül is meglehetősen nagy eltérés tapasztalható az északi- és a dél-európai családmodell között; ezen belül Magyarország pedig ma még inkább alacsony arányaival tűnik ki. Azonban azt gondolom, 20-30

év múlva az európai népesség egésze közelebb kerül majd egymáshoz, és a magyar viszonyok sem fognak számottevően különbözni az európai családok jellemzőitől. Csak e változásokat rugalmasan követő családpolitikától várható el, hogy a modernizáció felgyorsulására a családok ne olyan változásokat adjanak, amelyek stabilitásukat gyengítik, funkcióik feladását eredményezik. Egy olyan politika, amelyik felelősséget érez az iránt: hogyan fog élni az a - most még meg sem született - generáció (vagyis az, amelyik 20-30 év múlva kezdi tervezni önálló családi életét, gyermekeinek számát), már most sem lehet mentes határozott világnézettől, társadalomképtől. A családpolitikának (és az őt szolgáló kutatásoknak) már ma kell, hogy legyenek elképzelései arról, hogy rövid távon a családok boldogulását, hosszú távon a reprodukciót befolyásoló, a családi életre vonatkozó szemléletmódot, értékrendet optimálisan miként érdemes és lehetséges alakítani.